

Juustest ehted Eestis: museaalid ning kasutatud tehnikad

Evelin Siiman

Resümee

Käesolev artikkel tutvustab Eesti muuseumide kogudes hoitavaid juustest esemeid ja nende valmistamise tehnoloogiat. Autor puudutab juusesemete ajalugu üldisemalt ning kirjeldab kohalikku traditsiooni, toetudes peamiselt museaalide legendidele. Punumisketta abil juusehete valmistamise tehnoloogilist poolt avab autor oma kogemuste põhjal, olles magistritöö raames muuseumiesemetest rekonstruktsioone valmistanud. Selgitamisele tulevad autori väljapakutud põhilised terminid ja eri tehnikate iseloomulikud jooned. Artiklist leiab ka ülevaate eri esemeliikidest Eesti muuseumides koos nende tehniliste lahenduste kirjeldusega.

Võtmesõnad: käsitöö, punumine, juustest ehted, punumisketas

Sissejuhatus

Juustest ehted, *hiuskorut, hårsmycken, hårarbejde, smykker av menneskehår, Schmuck aus Haar, bijoux en cheveux* jne. Kõik need sõnad viitavad ühele peamiselt 18.–19. sajandil levinud käsitööliigile, mis praeguseks on kaotanud oma kunagise positsiooni ja paraku ka viljelejad. Terminu esinemine paljudes Euroopa riikide keeltes annab aimu juustest ehete (juusehete) laialdasest levikust, mida kinnitab ka võõrkeelne kirjalik materjal.

Millised olid juustest ehted, kuidas ning miks neid valmistati, on küsimused, mille lahendamisele artikkel püüab kaasa aidata. Teemat tutvustades toetun oma seminari-, diplomi- ja magistritööle (Siiman 2019, 2020, 2023), milles kasutasin esemeliste allikatena Eesti muuseumides olevast 132 juusehtest 81, mille olen kohapeal läbi uurinud, teiste kohta pärines teave MuISist ja suhtlusest muuseumidega.

Kultuuriakadeemia pärandtehnoloogia suunale omaselt (Jõeste, Tüür 2021: 39–40) kasutasin oma magistritöö praktilise osa jaoks meetodina rekonstrueerimist, mis on tulemuslik just katkenud traditsiooni puhul (Kokko jt 2021: 23). Põhiküsimus, kuidas juusesemed on tehtud, eeldab enne järele

tegema asumist esemete tehnikapõhist lähivaatlust (Jõeste jt 2020: 30–32), selgitamaks välja nii esemete põhiomadusi, nagu pikkus, laius ja konstruktsioon, kui ka tehnilisi nüansse, mida fotojäädvustus ei võimalda. Ajalisel skaalal järgnesid vaatlemisele välitööd Rootsis Vämhusi asulas juuksepunujate kogukonnas, mis täitis kirjanduse uurimisest ja katsetamisest jäänud lüngad ning millele järgnes kogutud infot aluseks võttes eksperimenteerimine mustritega ja tervikesemete valmistamisega. Viimase etapina valmistasin museaalide põhjal kahe käevõru, kahe uuriketi ja C. Jeanenne Belli raamatus „Collector’s Encyclopedia of Hairwork Jewellery“ oleva foto järgi (Bell 1998: 319) veel ühe käevõru rekonstruktsioonid. Artikkel kajastabki kasutatud meetodite tulemust, süvenemata pikemalt protsesside kirjeldamisse.

Ajalooline taust

Juusehete kandmise ja valmistamise traditsiooni kõrgaeg jääb 19. sajandisse, mil Inglismaal ja USAs saavutas juustest esemete valmistamine täieliku tipu. Kahe kõige enam seda tehnikat viljelenud riigi punumistraditsioonist annavad ülevaate Joanna Tabony (2011), kes on Inglismaa kõrvale USAd esindama valinud New Orleans’i, ning Helen Sheumaker (2007), kelle mahukas ja põhjalik teemakäsitus on huvilisele asendamatu. Just need kaks riiki on leidnud eri autorite poolt põhjalikumalt ingliskeelset kajastamist, vähem on leida materjali muu Euroopa kohta, kuid põgusa ülevaate esemete erinevustest riigiti annab C. Jeanenne Bell oma raamatus „Collector’s Encyclopedia of Hairwork Jewellery: Identification & Values“ (1998).

18. sajandil sai juukselisandiga ehete laiem levimine alguse juuste kasutamisest keskklassi leinaehete juures, mida põhjalikult kirjeldab Deborah Lutz (2011: 128–129) ning mille kandmine oma staatuse näitamiseks kujunes isegi kohustuslikuks. Juustest ehted mitte ainult ei kaunistanud kandjat ja ei säilitanud mälestust, vaid neil oli oluline roll ka sotsiaalsete suhete demonstreerimisel (Harmeyer 2018: 35–36; Renken 2021: 3).

Koos romantismi ja Victoria ajastuga tegi leinakultuur läbi põhjaliku muutuse ja sellega koos ka juusehted. Leina, nagu tundeid üldse, hakati eksponeerima ja kogu tähelepanu keskendus lahkunult leinajale (Holm 2004: 139–140). Juustega leinaehete tähendus aga hakkas omakorda laienema, lisaks kaotuse väljendamisele kanti neid ka lihtsalt igatsuse ja hoolivuse märgina (Parmar 2009: 154–158).

Juusehete järjest suurenev populaarsus nii USAs kui Inglismaal ja jõudmine keskklassist väljapoole (Renken 2021: 6, 8) tõi muutused nii ehete valmistamisse, mida hakati praktiseerima kodudes (Renken 2021: 15–16, 19; Yan 2019: 125, 130), kui ka nende sügavamasse tähendusse – lisaks leinale hakkasid need tähistama ka armastust ja sõprust (Harmeyer 2018: 18–21).

Ilmuma hakkasid juhendid ajakirjades, mille järgi sai juustest ehteid valmistada iga soovija. Näiteks Mark Campbelli 1867. aastal avaldatud raamat „Self-Instructor in the Art of Hair Work“ on internetist leitav ja juhendina kasutatav ka praegu. See aitas mul endalgi punumisega algust teha (vt Siiman 2023: 30–31).

Juuste kasutamisega ei piirdunud ainult ehte juures, vaid valmistati rohkelt mitmesuguseid kaunistusi, pildiraame, kombineeriti pere- või suguvõsaliikmete juukseid ühe eseme juures ja lisati neid isegi albumitesse (Sheumaker 2007: 26–29).

20. sajandi tulekuga ning suhtumise muutumisega surma ja surnutusse vaibus juuste laialdane kasutamine ehte valmistamisel (Harmeyer 2018: 56–60) nii Euroopas kui USAs ning see käsitööliik jäi katkematult püsima vaid Rootsis Vämhusi asulas. Sealse Dalarna piirkonna traditsioon on Euroopat juusehete kunsti osas ajalooliselt tugevasti mõjutanud ning Vämhusi punujate kogukond on selle elava traditsiooni edasikandjad. Nagu teada ajaloost ja ka kohalike juuksepunujate meenutustest,¹ oli Dalarna piirkonna kunsti levimisel mitmeid põhjuseid, millest tuleks ära mainida Rootsi rahvaarvu kahekordistumine 1750.–1850. aastatel ning maad ja rahvast laastanud näljahäda 1867–1869.

Foto 1. Dalarna juuksepunujad 19. sajandil.
Foto Elisabeth Fagerholm Martise erakogust.

Nende muutuste tulemusena rändas 1850–1910 riigist välja märkimisväärselt suur osa rootslastest, kellest läks näiteks Ameerikasse umbes miljon inimest (Einhorn, Logue 1989: 8). Dalarna läänis, mis oli ja jäi ka edaspidi Rootsi üheks kauem traditsioonilisest talupojaelust kinnihoidnud ja industrialiseerimisest kõrvalejäänud piirkonnaks (Frykman, Löfgren 2015: 80–81), leidsid Vämhusi ja Bonäsi küla imetlusväärsed naised endas piisavalt julgust ja iseseisvust, et minna välismaale elatist teenima käsitöoga, mida nad oskasid – juustest ehte valmistamisega.²

Sageli tegid väga noored naised oma esimese reisi teismelisena,

1 Autori suuline vestlus Joanna Svenssoni ja Elisabeth Fagerholm Martisega Vämhusis.

2 Autori suuline vestlus Anita Sjöbergi ja Gerd Dahliga Vämhusis.

Joonis 1. Våmhusi juuksepunujate rändamised peamiselt 19. sajandil. Våmhus Hembygdsförening. Evelin Siimani foto.

saadetuna ühest vanemast ja kogenumast käsitöolisest, kes õpetas neid väljaspool koduriiki toime tulema (vt foto 1). *Hårkullan* – nagu neid nimetati – reisisid teistesse Rootsi piirkondadesse, Ameerikasse, Taani, Saksamaale, Prantsusmaale, Venemaale, praegustesse Balti riikidesse jne (vt joonis 1).

Pakkudes teenusena juusehete valmistamist, õnnestus neil teenida piisavalt, et saata raha ka koju jäänud perekonnale, aidates neil raskes majanduslikus olukorras toime tulla (Svensson 2014).

Tänapäeva Våmhusi elanike seas on juusehete valmistamisega kokku puutunud enamik naistest kas ise seda tehnikat harrastades või läbi sugulussidemete juuksepunujatega, kes on sellega tegelenud 18. või 19. sajandil. 20. sajandil on selle käsitööliigi populaarsus Våmhusis olnud vägagi kõikumiv, kuid säilitanud siiski oma püsivuse, pakkudes huvilisele kordumatut kogemust tunnetada nii erilise ja omapärase tehnika katkematut jätkumist.³ Juuksepunumise traditsioon on esindatud ka kohalikus rahvarõivas, kus naiste komplekti juurde kuulub juustest pross.

3 Autori suuline vestlus Joanna Svenssoniga Våmhusis.

Joonis 2. Juustest esemete levik Eestis 19. sajandi keskpaigast 20. sajandi alguseni.
Evelin Siimani joonis. Aluskaart: Regio.

Juusehete levik Eestis

MuISis on juustest esemete legendides märgitud 39 eri kohanimet, mis näitab, et need ehted levisid peaaegu kõikjal Eestis (vt joonis 2). Juuresoleval kaardil olen tähistanud iga teadaoleva päritoluga ehte ühe täpiga, et anda paremini edasi esemete levikut kihelkonniti. Info kogumise jooksul sain esemete päritolu kohta saartelt vaid ühe kinnituse Hiiumaalt, mille põhjal tundub, et seal nende kandmine sellist populaarsust ei saavutanud nagu mandril.

Teistest maakondadest märgatavalt rohkem teateid on praeguselt Pärnumaalt, eriti Tori kihelkonnast, ja Viljandimaalt, järgnevad Lääne-Virumaa, Raplamaa ja Harjumaa. Lääne-, Kagu- ja Ida-Eestit on mainitud vähem, aga kuna 26 korral on märgitud päritolu asukohaks lihtsalt Eesti, ei saa välistada, et ka need piirkonnad on tegelikult esindatud.

Üks uurikett on jõudnud ERMi kogusse Siberist (ERM A 771:106, päritolu piirkond legendis täpsustamata), mis on ainus väljaspool Eestit märgitud valmistamiskoht, kuid ehte tegijaks on olnud siiski eesti rahvusest naine.

On tõenäoline, et Eestisse levis juusehete valmistamine eelkirjeldatud viisil Rootsist pärit punujate kaudu, kuid pole ka välistatud, et kõnealune tehnika jõudis eestlasteni sakslastest mõisaraha kaudu, kellel oli juurdepääs Saksamaa ajakirjadele, esemetele ja oskustele, või siis mõlemat kanalit pidi.

Muuseumide legendidest ei leia märkeid valmistajate kohta, kes oleksid välismaise päritoluga, mis viitab sellele, et kohalikud meistrid omandasid kõnealuse tehnika ja pakkusid teenust iseseisvalt.

Juuksekunsti levimissuunad Eesti- ja Liivimaal on samuti vaid oletusliku taustaga. Võttes aluseks Rootsi meistrite peatumised suuremates linnades, võis juustest punumine jõuda kõigepealt linnakäsitöölisteni, kelleks võisid olla rätsepad ja kübarategijad, keda linnades leidis ohtralt (Pullat 1972: 23–25). Selle valdkonna esindajate teenustest juusehete valmistamisel annavad teada 1880. aastate teise poole ajalehe Sakala kuulutused (1886, 1899), kus on kasuliku vihjena öeldud, et tööd saavad „ilusaste ja odavaste valmistatud“. Linnameistrite liikudes maapiirkondade mõisatesse kandus juusehete punumine linnadest välja. Ei saa kõrvale jätta ka mõisakäsitööliste sagedast saksa, soome ja rootsi päritolu (Linnus 1975: 79, 90), mis loob võimaluse kõnealuse käsitöö jõudmiseks maapiirkondadesse linnasid läbimata. Kuna mõisakäsitööliste liikuvus oli küllalt suur, võis ühe meistri käekiri olla esindatud mitmes mõisas (Linnus 1975: 185).

Mõisa- ja talurahva omavaheline kokkupuutumine mõisates soodustas uute trendide liikumist härrasrahvalt lihtrahva hulka. Seda seost aitavad tugevdada taas MuI Si esemete legendid, kus mõningatel juhtudel kirjeldatakse eseme sünnilugu. Kahe tõenäoliselt Viru-Jaagupi ja Kursi kihelkonnast kogutud uuriketi kohta on näiteks kirjutatud:

Valmistatud ca 1870. aastal, Undla mõisaproua õpetuse järgi. Kasutanud Wilhelmine Purka (neiuna Toomingas), kelle tädimees oli Undla mõisa aidamees. (AM_16829 E 1390.)

Uuriketi laskis J. Jõgile teha tema õde, kui J. Jõgi oli 19–20 aastane. J. Jõgi oli sel ajal Saduküla mõisas moonameheks (Kursi kkh). Õde laskis keti teha oma juustest, tööraha maksis J. Jõgi ise (täpsemat summat enam ei mäleta). (ERM A 563:2272.)

Veel üks kirjeldus on kaelaehte valmistamise kohta:

Ehte on valmistanud Marie Jakobi t Ehlvest (21.08.1875–08.02.1953, neiuna Balken). Marie elas Lääne-Virumaal Laekvere vallas Moora külas. Oli mõneaastase haridusega koduperenaine ja Moora mõisa virtin. Abiellus mõisa metsahärraga, abielust sündis 9 last. (ERM A 1006:43.)

Kõnealused eestlased on seega olnud mõisaga oma ameti tõttu tihedalt seotud ning saanud ka endale sellist moodsat aksessuaari lubada. Juhuseid, kus mõisnik ise on osalenud juusehete omaniku leidmisel, on leida vaid üks:

Foto 2. Sugupuu kunstkäsitööna AM_9198 K 834. Eesti Ajaloomuuseumi foto.

Foto 3. Ilmatari segakoor Suure-Jaanist. Koorilauljad linnamoelistes rõivastes, mitmel kaelas (uuri)ketid, naisel esimeses reas juustest punitud. VM VM 8898 F 576. Viljandi Muuseumi foto.

Kett valmistatud Anna Luugi juustest, kingitud Anna Luugile Neeruti mõisniku Rehbinderi poolt [---] kuulunud Anna Luugile, kes sai selle kingiks Neeruti mõisnikult 1894, kui ta oli seal toatüdruk. (RM_2308 E 449.)

Esimesed teated juustest punutud ehete kohta Eestis on pärit 18. sajandist, millele viitab Eesti Ajaloomuuseumis säilitatav museaal „Sugupuukunstkäsitööna“ (AM_9198 K 834, valmistamise aeg 1701–1800, foto 2), mis on seni minule teadaolevalt Eestis ainus omalaadne. Järgnevad uurikett Pärnu Muuseumis (PäMu_3651 Aj 1253/P) ja käevõru ERMis (ERM D 30:64) dateeringuga vastavalt 1850 ja 1864.

Ehete kandjad

„Etnograafiamuuseumi aastaraamatus XXI“ on Võrumaa maaelanike 19. sajandi keskpaiga rõivastuse kohta kirjutatud: „Koos rahvarõivastega kadusid traditsioonilised ehted – väikesed vitssõled, kuhikukujulised sõled (*suurõ sõlõ*), helmed ja hõbeketid kannaga rahadega. Linna-

rõivaste juurde ilmusid prossid ja peenikesed juustest punutud või hõbedast ketid kas uuriga või ilma“ (Voolmaa 1966: 126–127; vt foto 3).

Mõningaid teateid juustest punutud ehete kandjatest võib leida nii MuISi esemelegendidest kui ERMi korrespondentide vastustes, kus kirjeldatakse näiteks enamlevinud ehteliigi – uurikettide / kellakettide (vt foto 4) kandjana nii mehi (ERM A 565:303; ERM A 565:918; EVM E 84:248; MM_1904 Aj e 999; TLM_10550 H 750; VK_2386 Aj 840; VM VM 11307:1 E 2464) kui naisi (AM_16829 E 1390; ERM A 563:2272; ERM A 565:837; ERM A 596:40; ERM A 602:44; ERM A 619:12; ERM A 688:99; ERM A 688:100; ERM TM E 469; EVM E 145:76; EVM E 212:55; MT 1000 Aj 121; RM_1990 E 338:1;

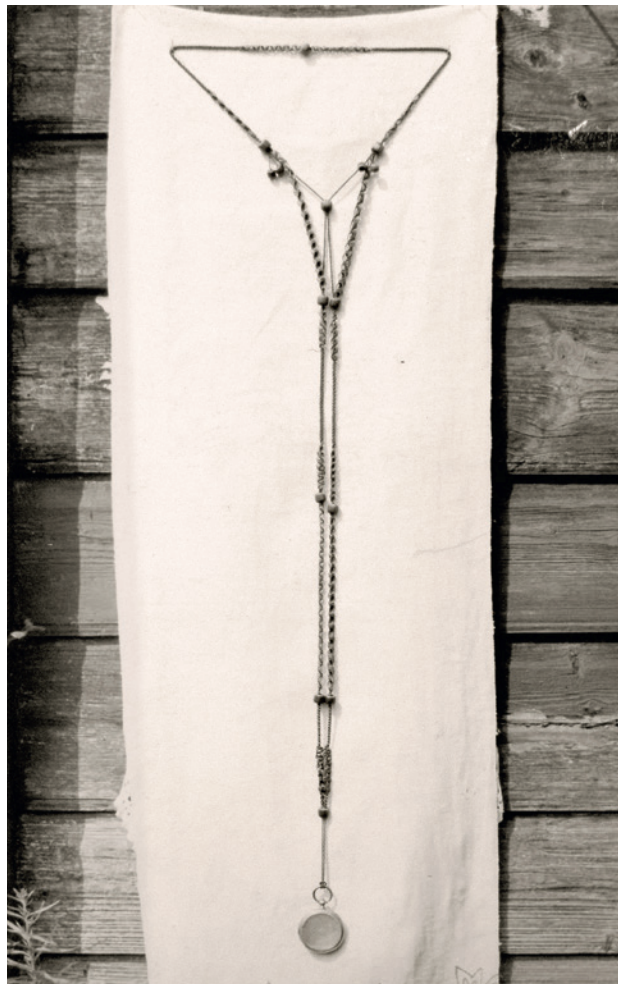

Foto 4. Uurikett, valmistatud aastal 1904. ERM Fk 1569:23. Vello Kutsari foto.

RM_2308 E 449; RM_2861 E 314:1; RM_3194 E 450; RM_3574 E 522:10; RM_6970 E 790:1; TLM_16960 H 1884; TLM_31616 H 3786; vt fotod 5 ja 6).

Nagu mujal Euroopas 19. sajandil (Sheumaker 1997: 434–435) oli ka Eestis tavaks juustest punutiste kinkimine vastassugupoolele kiindumuse väljendamiseks, mida kinnitavad esemete kogumisel tehtud ülestähendused:

Meeste uurikett, kingiti peigmehele laulatuse ajaks. (ERM A 565:303.)

Keti valmistas Marie Nurmela enam kui 60 a eest neiupõlves enda väljalangenud juustest. [---] Keti kinkis ta pulmadeks oma mehele Mats Nurmelale 60 aasta eest. (ERM A 565:918.)

Urikett, kingitud üleandja isa poolt oma pruudile. (RM_3574 E 522:10.)

Kandmise kohta antakse mõnel juhul täpsemaid selgitusi:

Foto 5. Naise rõivastus juustest keti ja prossiga 1910, Vigala khk. ERM Fk 1383:8. Madis Rukki foto.

Foto 6. Mehe ülikond juurdekuulava juustest ketiga – Konnapere küla taluperemees Päärn Hiibus 1906. ERM Fk 1383:22. Madis Rukki foto.

Taolisi kette kandsid sellal nii mehed kui ka naised. J. Jõgi õde laskis omale ka niisuguse keti teha. J. Jõgi kandis seda ketti nii: väiksem aas oli ümber kaela, suurema aasa otsa kinnitati taskukell, mis asetati vestitasku. J. Jõgi seda ketti palju ei kandnud. (ERM A 563:2272.)

Uurikett kaelas, uur keti otsas, tõstetud väiksesse taskusse. (ERM A 565:302.)

Valmistaja kasutas kellaketiks. Kell seisis seeliku värvli vahel taskukeses. (ERM A 602:44.)

Taoliste keede küljes kanti kelli, ka mehed. (VK_2386 Aj 840.)

Samalaadse selgituse on andnud üks korrespondent:

Taskukellad tulid kasutusele 80–90date aastate ümber, esmalt ainult meestel, siis ka naistel. Neid ei kandnud ainult rikkad perenaised, aga ka kokkuhoidlikud taluteenijad-tüdrukud. Ajanäitajat kanti kaelaskantava kullatud või hõbedase keti otsas peidetuna vöö vahele. Nägusad olid kandja juustest põimitud ketid, mida oskasid valmistada maa-õmblejad (õmblikud). Meeste uuriketid olid massiivsed paljude ripatsitega. (ERM KV 237:46, 476.)

Siit nähtub, et uuril, mille täiendajaks uuriketti kasutati, oli praktilise väärtuse – õige aja näitamise – kõrval ehk isegi tähtsam sümboolne funktsioon: seda ei saanud talurahva seast endale lubada siiski mitte päris kõik, mis tegi uurist teatava sotsiaalset staatust näitava objekti. Lisaks uuri soetamisele ei saanud seda panna rippuma ükskõik millise keti külge, vaid ka siin pidi omanik pöörama tähelepanu materjali sobilikkusele:

Ehteks olid uuriketid. Uurikett pandi kaela, uur pisteti seeliku värbli vahele ükskõik, kas paremale, või pahemale poole. [...] Kuldkee kõrval oli suure väärtusega juuksekee. Juuksekee oli peenelt põimitud, vahepeal mummud. Need olid kõvale põhjale sirgelt punutud juustest. [järgneb visandlik joonis] Neid juustest kette ei olnud müügil, neid telliti oma materjalist. Hoolsad naised korjasid kammimisel väljalangenud juukseid, lõigatud juuksed ei olnud moes, ning ostsid. Leidus neid, kes kalli raha eest endal juuksed laskis ära lõigata. (ERM KV 501:5, 117.)

Nagu legendis vihjatakse, võis juustest punutud uurikette võrdsustada kullast ja hõbedast valmistatutega.

Ehete valmistajad

Inglismaal juhtisid juuksetööstusi, kuhu võis kuuluda mitukümmend punujat, enamjaolt mehed, ent Eesti muuseumides olevate juusesemete legendides on esemete valmistajatena mainitud eelkõige naisi, kes nimekuju põhjal olid eesti rahvusest. Kui näiteks USAs oli juustest esemete leviku kõrgajal populaarne, lisaks võimalustele tellida töö ehtekunstniku käest või posti teel, ka juustest punumine juhendite järgi kodudes, siis Eestis tundub see olevat olnud rohkem meistrite valdkond, kes lisaks sellele tehnikale tegid tellimuse peale ka muud käsitööd. Paari viite kohaselt pakkusid juusehete valmistamist (maa)õmblejad (VM VM 11307:1 E 2464; ERM KV 237:46/3; RM_2861 E 314:1) ning 1889. ja 1891. aasta Sakala kuulutuste põhjal ka mütsitegijad. Kahel juhul on mainitud juusehete valmistajana eseme legendis „juukselõikaja õpilast“ (PäMu_7841 Aj 650/T; PäMu_7842 Aj 651/T), aga kahjuks pole selle põhjal võimalik kindlaks teha, kas see oli erandjuhus või tegelesid juustest ehete punumisega teisedki juuksurid.

Võrreldes muuseumiesemete uurimise käigus 81 eseme tegemise kvaliteeti, ilmnesid üsna selged jooned, mis eristasid asjaarmastaja tööd meistri omast ilma, et valmistaja tegevusala oleks mainitud eseme legendis. Esemete punumise tihedus, punutise ühtlus, eri mustrite kasutamine ühe valmis eseme piires ja punutise valmistamisel kasutatud juuksekarvade arv juuksekiimpudes on aspektid, mida kvaliteedi hindamisel peaks arvesse võtma. Ennekõike aga näitab oskuslikkust juusehete eri osade kokkuõmblemine ja juustega kaetud pärlite (juuksepärlite) valmistamise puhtus. Ainult punumisel hea tulemuse saamiseks ei ole tehnika lihtsa iseloomu tõttu vaja väga suurt osavust, sest see on juusehete valmistamise üks lihtsamaid etappe, eelduseks on pigem kogemus vajalike töövahendite ja mustrite valimisel.

Enamikule vaadeldud esemetele andsin eelkirjeldatud visuaalse info põhjal subjektiivseks hinnanguks „väga hea“ ning võib oletada, et need on valmistatud oskaja poolt. Vähem esines punutisi, kus täheldasin mõningaid vajakajäämisi, mille võiks panna vähese kogemuse arvele.

Eri tehnikad

Ajalooliselt on juustest ehete valmistamisel eristatud nelja tehnikat: inglise keeles *table work* – punumisalusel kimpude tõstmise läbi valmivad punutised, *plate work* – juuksekarvadest kujundite valmistamine neid sobivasse asendisse vormides ja ehtele liimides, *hair painting* – liimiga segatud jahvatatud juustest piltide maalimine nt elevantiluust või portselanist ehtele, ning neljandaks *hair-wrapped wire* – traadiga põimitud juustest elementide vormimine ja neist kaunistuste valmistamine (Sheumaker 2007: 35–36).

Mina olen oma uurimistöö praktilise osana rakendanud punumisketta ehte valmistamist, mille puhul otsetõlked muudest keeltest ei anna edasi tehnoloogia olemust ega spetsiifikat, mistõttu jään esialgu pikana tunduva „punumisketta juustest punumise“ juurde, kuna see iseloomustab

Foto 7. Punumiseks rakendatud punumisketas autori töövahendina. *Evelin Siimani foto.*

kõnealust tööd piisvalt hästi. Toimivate lahenduste leidmiseks kasutasin töövahendite ja -põhimõtte kohta teabe saamiseks kirjaliku allikana Campbelli raamatut (1867) ning mustrite algoritmide tuvastamiseks seal leiduvate õpetuste teisendamist museaali visuaalide sarnaseks.

Tööpõhimõte seisneb juuksekipude tõstmises punumiskettal (jalgadel asetsev ketas, mis on alusel asetsedes mõlemas suunas pööratav, vt foto 7) mustri tegemise juhendis selgitatud viisil ja järjekorras, mille tulemusena moodustub ketta keskel asuvasse auku valmiv punutis. Igasse juuksekipu on loendatud kindel arv juuksekarvu, mis omavahel kokku sõlmitakse. Üle ketta serva rippuvate juuksekipude otstesse kinnitatakse kimburaskused ja kimpude ühinemiskohta ketta augu keskel asetatakse keskraskus, mis hoiab kõiki juuksekipu ühtlase kerge pinge all ning tõmbab valmivat punutist järjest edasi pööranda/laua poole. Vastavalt sellele, kas kimpude kohti vahetatakse otse üle ketta tõstes või sooritatakse tõsted neid ringselt mööda kettast liigutades, kujuneb valmiva punutise tüüp. Peale punumist viimistletakse punutised vees keetmise ja kiire kuivatamisega, mille järel need ömmeldakse tervikesemeks.

Alustades unustatud tehnika taasloomist vajasin enda jaoks sõnavara, millega kõike seonduvat nimetada. Seminaritöö alguses pidin esimese käiguna välja töötama mustrite tüpoloogiat. Visuaalsele infole toetudes jagasin mustrid (mida töös nimetasin „võteteks“) kuue tehnikatüübi vahel. Nende kuue tüübi punumise algoritme arvestades saaks teha kindlasti mitmeid eri grupeeringuid, aga otsustan jääda siiski kuue põhitüübi juurde. Annukka Parkkinen (2009: 10) liigitab oma töös esemed küll nelja gruppi konkreetsetelt valmistusviisi järgi, aga lähtusin siiski isiklikest eelistustest ja loogikast.

1. Tahuline tehnika. Punumiskimbud asetsevad gruppidega punumiskettal ning vahetavad kohti üle ketta asuvate vastaskimpudega. Valmis punutisel on eristatavad enamasti neli või enam ühesugust tahku.

2. Lapik tehnika. Kimbud asetsevad punumiskettal kahes peamises grupis (lisaks võib olla risti peagruppidega kaks siduvat väheste kimpudega lisagrüppi) üksteise vastas ja vahetavad kohti samuti otse üle ketta. Valmis punutis on tasapinnaline või vähemalt on sellel eristatavad mustri esimene ja tagumine pool (mis on identsed) ning küljed.

3. Ringne tehnika. Punumiskimbud paiknevad kettal vastavalt skeemile tavaliselt ühtlaste vahedega ning nende liigutamine toimub mööda kettast päri- või vastupäeva või mõlemas suunas vaheldumisi. Ainult ühes suunas tõstete puhul on valmis punutisel eristatavad diagonaalselt jooksvad spiraalsed kimpude-read; eri suunades liikumisel neid ei teki ja kimburead kulgevad piki punutist.

4. Aasaline tehnika. Juuksekipud asetsevad neljas grupis ning vastasgruppide tõsted on erisuguse iseloomuga. Kimpude algasetuse skeemil vertikaalselt

paiknevad vastasgruppide kimbud vahetavad kõik oma kohti korraga otse üle ketta, horisontaalsete vastasgruppide kimbud aga ringselt mööda ketast ja ainult kaks kimpu korraga ühe vertikaalgruppide sammu kohta. Sellisel viisil moodustuvad punutise külgedele aasad nendest juuksekiimpudest, mis mitme sammu jooksul jõude seisavad.

5. Õones tehnika. Juuksekiimbud asetsevad kettal ühtlaselt gruppidega või üksikult, liikumine toimub üksteise kõrval asuvate gruppide vahel või ringselt mööda ketast. Eripäraks on abivahendina varda või vormi kasutamine moodustuva punutise keskel, mis tingib punutise valmimise seest õõnsa toruna. Enamlevinud on selle tüübi juures võrgutaolised mustrid.

6. Traadiga punutud tehnika. Punumisvõtted, mida kasutati tanude ja prosside valmistamise juures ning mis erinevad teistest eelkõige seetõttu, et juuksekiimpe pole omavahel punutud, samuti ei kasutata tööks punumisketast. Selle tehnika puhul on juuksekiimpudest vormitud aasad, mis saavutatakse juuste keeramisel ümber abivahendina kasutatava varda ning peale iga järgneva tiiru tegemist juuksekiimbu kinnitamisest kahe omavahel põimitava traadi vahele. Sellisest aasakestega traadist moodustatakse õisi, lehti ja kaari. Tanudel olevate varrekeste tegemisel mähitakse juuksed tihedalt ümber tugevduseks oleva traadi, mille otstes on eelnevalt tekitatud juustest paun.

Esemed Eesti muuseumides

Võõrkeelsetes muuseumides Vähäviikiläisten Hembygdskommunens isäi näha kapi-täite kaupaa käävõimalikke punutisi, millega Eesti muuseumid paraku konkureerida ei suuda. 132 juustest eset, mis mul õnnestus meie muuseumidest leida, on siiski arvestatav kogus, andmaks aimu nende populaarsusest 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses. Lisades siia vastused korrespondentidelt, fotojäädvustused, millel juusehetega uhkelt poseeritakse, ning isegi vihjed ilukirjanduses⁴ võib öelda, et teadlikkus juusehetest ja nende väärtusest oli laialdane.

Praeguseni on enamik muuseumides olevatest juusehetest olnud n-õ soikeseisundis (vrd Tüür jt 2018: 21), teadmine sellest käsitöölüigist on valdavalt hääbunud, kuid minu uurimistööd on tõstnud need olulise infoallikana teise staatusesse.

Oma uurimistööde jooksul külastasin juusesemete vaatlemiseks nelja muuseumi: Eesti Rahva Muuseumi, Tallinna Linnamuuseumi, Eesti Vabaõhumuuseumi ja Viljandi Muuseumi.

4 Nt katkend Hugo Raudsepa jutustusest „Ajastiku ohvrid“ (1935: 729): „Isa ehtis enese pulmasõiduks. Tõmbas selga piduliku saterkuue ning riputas ema juustest punutud ketiga kaela kaaluka vaskuuri, mille talle hoolsa teenistuse eest oli kinkinud vana Brahsch, Vaimaste mõisa kadunud landrat. See oli riietis, milles isa kord aastas käis lauakirikus, visates peenraha asemel kõliseva hõberubla lauale, nii et kõster tegi kokkunud silmad ja vanajumalgi kipitles taevapraost püüdema, et kes sihuke kange mees on [---].“

Muuseumides uurisin järgnevaid esemeliike (olen oma töödes ja käesolevas artiklis kasutanud muuseumide poolt museaalidele antud nimetusi): uuriketid, kaelakeed, käevõrud, tanud, prossid, kõrvarõngad, sõrmus, pärg ja kaunistus (vt tabel 1), millest enamik on juustele omaselt hästi säilinud, olenemata rohketest kandmisjälgedest mõnedel esemetel.

Kõigist punutud esemetest on teistest silmatorkavalt arvukamalt esindatud uuriketid, mida on muuseumides kokku 68 ning mille põhjal võib öelda, et see esemeliik oli Eestis kasutusel kõige rohkem. Järgmised on kaelaehted, mida on aga juba tunduvalt vähem – 18 eset. Käevõrusid ja tanusid on säilinud peaaegu võrdselt, vastavalt 12 ja 11 ning rinnas kantavaid ehteid 7, ülejäänud esemeid on juba ainult üksikuid.

Enamasti on punumisel kasutatud keskmist tooni pruune või helepruune juukseid. Päril blondidest juustest ehteid oli vähem ning punaka tooniga või väga tumedaid ainult paar. Siinjuures tuleks arvestada juuste muutumisega aja jooksul tumedamaks ja samuti kokku punutud juuste tumedama varjundiga võrreldes sellega, kui need on alles kandja peas.

Juusehted jätvavad välimuselt õrna ja hapra mulje, aga lähemal uurimisel võib enamasti näha tugevat ja tihedat punutist, milles kasutatud juuksekimbud on terve eseme ulatuses väga ühtlased. Lisaks on osa ehete puhul kasutatud lisaks tavapärasele keetmise teel viimistlemisele tõenäoliselt ka töötlust šellakiga, mis muudab esemed veidi kõvaks ja kangeks, kuid tekitab püsivama vormi.

Eseme nimetus muuseumis	Arv muuseumides (tk)	Neist minu poolt uuritud
Uurikett/kellakett	68	47
Kaelaehe/kaelakee/kaelakett/kaelavõru	18	8
Käevõru	12	4
Tanu	11	10
Pross/rinnaehe/rinnanõel	7	3
Kett/kee	5	2
Juuksenõör	2	2
Soengukaunistus/peaehe	2	0
Sõrmus	2	2
Kaunistus	2	1
Kõrvarõngad	1	1
Pärg	1	1
Sugupuu kunstkäsitööna	1	0
KOKKU	132	81

Tabel 1. Juustest esemed Eesti muuseumides.

Pärg ja kaunistus

Muuseumides leidub peale punumiskettaga valmistatud esemete museaale, mille juures on kasutatud juuste traadi abil punumise tehnikat. ERMis vaatlesin ühte pärga (ERM D 20:207, foto 8) ja kaunistust (ERM D 101:17, foto 9), mis avaldasid oma tavapäratu välimuse ja konstruktsiooniga tugevat muljet. Ajaloomuuseumis hoiul olev sugupuu kunstkäsitööna (vt foto 2) tundub olevat oma ülesehituselt samalaadne, aga praeguseks ei ole ma veel jõudnud seda lähemalt uurida.

Foto 9 kujutatud kaunistusel on selgesti näha eri tooni juuste kasutamist materjalina, mis on mujal, aga mitte Eestis, olnud üsna tavapärane ka punutud ehete puhul. Juustest sugupuu valmistamisel kogutaksegi materjali kõigilt pereliikmetelt ning kujundatakse sellest esteetiline tervik.

Foto 8. Juustest pärg ERM D 20:207. Evelin Siimani foto.

Foto 9. Juustest kaunistus ERM D 101:17. Evelin Siimani foto.

Uuriketid

Uuriketid (vt foto 10) on juustest punutud esemetest vaieldamatult kõige arvukamad ning seetõttu on muuseumides võimalik sellest esemeliigist saada kõige parem ja täpsem ülevaade. Vaatlesin oma uurimistöö käigus kõigis neljas muuseumis asuvaid uurikette, mida oli kokku 48: ERMis 18, TLMis 19, VMis 6 ja EVMis 4.

Kui Viljandi Muuseumis säilinud ketid olid kohaliku päritoluga ehk praeguse Viljandi maakonna piiridest, siis teistes muuseumides olid esindatud eri piirkonnad.

Nagu ehte kandmise juures juba mainisin, kasutasid uurikette mõlema soo esindajad, aga enamasti puudub esemelegendides märge, kas konkreetne ehe on valmistatud mehele või naisele.

Kõige suurem erinevus seisneb uurikettide pikkuses, mis ulatub 36 cm-st (foto 11) 204 cm-ni. Selline tähelepanuväärne vahe tuleneb ehte kandmise viisist. Pikkade uurikettide puhul kanti ketti kaelas, see rippus kas üle rinna või lausa kõhu ning keti otsas asuv uur asetseis vesti või pintsaku küljes olevas (uuri)taskus (naistel asus tasku sageli vöö vahel). Lühikesed uuriketid ümber kaela ei ulatunud, nende üks ots kinnitati nööbi külge, teise otsas oli uur samuti nagu pikkadel kettidel.

Foto 10. Uurikett ERM A 563:559. Eesti Rahva Muuseumi foto.

Foto 11. Juustest uurikett TLM_22346 H 2584. Tallinna Linnamuuseumi foto.

Uurikettide punumiseks on kasutatud kahte (VM VM 9932:3 E 722) kuni seitset (ERM D 32:186) eri mustrit, millest kõige sagedamini on esindatud aasalised mustrid (sellest ka tehnikatüübi mustriviatsioonide rohkearvulisus, praeguseks kokku 36). Oma ülesehituselt on uuriketid sarnased. Kukla taha jääv osa on tavaliselt punutud mõne lihtsama mustriga, enamasti ringses või tahulises tehnikas, mille järel on kummalgi pool juuksepärlid (enamasti puidust või papist toru, mille ümber on tihedalt mähitud juuksed) ning neist väljub juba mõnes muus (lapikus, aasalises, ringselt punutud) tehnikas kett. Paljudel uurikettidel on keskosas kaht rinnal rippuvat poolt ühendav liikuv juuksepärl (punutised ei ole kinnitatud juuksepärl külge), mis tõenäoliselt aitas reguleerida keti pikkust selle kaelapanemisel. Mõnel juhul on liikuv juuksepärl kaunistatud aasade või lühikese punutise otsas rippuvate juuksepärlitega. Uuriketi keskosa järel või keti alumises, rippuvas otsas on peenikese (0,5–1 mm) lihtsa kolmeharulise palmiku, keerupaela või ponimuse mustriga (vt Kiik 2011: 9, 12, 16) punutud aas uuri jaoks, mis jällegi väljub ühest juuksepärlist.

Foto 12. Jaan Rietile kuulunud uurikett. Evelin Siimani foto.

Üldjuhul eraldab eri mustreid üksteisest eelmainitud juuksepärl, mis aitab vajadusel sättida ümber juuksekiimpude arvu ja juukseid jätkata. Juuksepärlist väljumisel on sageli kasutatud kuni kahe sentimeetri ulatuses mõnda ringset või tahulist mustrit, mis aitab punutisi mugavamalt pärlisse sisse ömmelda.

Lisakaunistustena on uurikettide juures kasutatud väikeseid klaasist helmeid, aga valdav osa kettidest on vaid juustest.

Vastukaaluks tagasihoidlikumatele museaalidele on markantseimaks näiteks fotograaf Jaan Rieti uurikett⁵ (foto 12), millele on rikkalikult lisatud hõbedetaile. Lapselaps Henn Rieti sõnade kohaselt valmistas uuriketi Jaan Rietile enda juustest tema abikaasa Maria Riet kingituseks pulma-aastapäeva puhul. Henn Rieti teadmise kohaselt tema vanaisa seda väga sageli siiski ei kasutanud, tegemist oli pigem mälestusesemega. Imestust tekitab asjaolu, et Maria Riet ei tegelenud teadaolevalt juustest ehte valmistamisega rohkem kui see ainus kord, kuid kõnealuse uuriketi kvaliteet on ikkagi hea. Hõbedast lisade kohta täpsemat infot ei õnnestunud saada, aga tõenäoliselt on need valmistatud meistri poolt Eestis või Saksamaal, kus Maria ja Jaan Riet tööga seoses mitmeid kordi viibisid.⁶

Kaelaehted, juuksenöörid

Määratlust *kaelaehe* või *kaelakee* on muuseumide poolt kasutatud juustest esemete puhul 18 korral. Olles vaadelnud 8 selle nimetusega eset ja 46 uuriketti, julgen oletada, et oma olemuselt võib osa selle grupi esemeid olla samuti tegelikult uuriketid, mida aga võibki nimetada ka kaelaehteks, sest ehe on see kindlasti ning kandmiseks pannakse see kaela. Minu oletust toetavad esemetel olevad peenikesed aasad keti alumises osas, mille otsa uuriketi puhul kinnitatakse uur. Võrrelduna uurikettidega torkab küll silma, et eri punumistehnikaid on kaelaehte puhul kasutatud vähem – vaid ühel ehtel on neid seitse, ülejäänud neljal kaks-kolm. Seetõttu näevad need välja lihtsamad ja tagasihoidlikumad, mis viitab jällegi naiste ehtele (ERM KV 237:46/3) ning võimalusele, et need on siiski naiste kaelakeed.

Muus osas on kõnealuste esemete ülesehitus sama mis uurikettidel. Eraldi võib välja tuua kaelakee ERM A 596:40, mille juures ainsana kettidest on kasutatud õõnsat võrgutaolist mustrit ning mille keskmes jookseb terve mustri ulatuses mitmekordne niit, et võrk kandmisel oma vormi ei kaotaks ning välja ei veniks.

5 Fotograaf Jaan Rieti 150. sünniaastapäevale pühendatud näitus „Sõsarkond“ (01.04.–03.09.2023) Viljandis Kondase keskuses.

6 Autori telefonivestlus Henn Rietiga.

Foto 13. Käevõru ERM D 30:64.
Eesti Rahva Muuseumi foto.

Foto 14. Käevõru ERM TM E 358.
Eesti Rahva Muuseumi foto.

Foto 15. Käevõru VM VM 9101:3 E 718.
Viljandi Muuseumi foto.

Foto 16. Käevõru TLM_12802:1 H 1303.
Tallinna Linnamuuseumi foto.

Käevõrud

Neli uuritud käevõru asuvad kolmes muuseumis ning on kogutud samuti kolmest eri asukohast. Võrreldes uurikettide küllaltki sarnase välimusega on iga käevõru täiesti omamäoline ning seega huvitav uurimismaterjal, aga kõiki ühendab väga kvaliteetne ja täpne töö. ERMi käevõru ERM D 30:64 (foto 13) valmistamiseks on kasutatud kahte õõnsat mustrit, millest kummaski on valmistatud kaks punutist ning need üksteise ümber keerutatud. Ehte otstes on juuksepärlid, läbi mille kulgevad kaks peenikest, samuti pärliga lõppevat keerutatud juuksenööri, mis täidavad käevõru pikkuse regulaatori ülesannet. Selle eseme juures väärib tähelepanu äärmiselt ühtlane tulemus punumisel.

Teine ERMi käevõru (ERM TM E 358, foto 14) on punutud vaid ühe aasalise mustriga, aga tõmbab tähelepanu just mustri laiuse ja sügavusega. Kuna mustri eripäraks on selle venivus, ei vaja käevõru lisaruumi üle käelaba lükkamisel ning on seetõttu kinnitatud lihtsalt ringiks.

Viljandi Muuseumi ehte puhul (VM VM 9101:3 E 718, foto 15) on kasutatud kahe eri tehnika kokkumõblemist, ühendatud on kaks sama mustriga tahulist punutist ja keskel asetsev laiem aasalise mustriga punutis. Otstesse on kinnitatud juuksepärlid, mis koos väikese aasaga on avatavaks ühendusdetailiks.

Tallinna Linnamuuseumi käevõru (TLM_12802:1 H 1303, foto 16) puhul

on samuti kasutatud punutiste kokkuõmblemist, aga punutised on valmistatud ühe ja sama aasalise muustriga. Erinevuseks teiste uuritud käevõrudega on rohkete helmeste kasutamine kahe ketina punutiste ühendusjoonel.

Sõrmused

Sõrmuste valmistamisel juustest ei ole kindlasti nii palju mänguruumi kui seda võimaldavad suuremad esemed, aga kaks uuritud sõrmust on sellegipoolest täiesti erilmelised.

Viljandi Muuseumis püsiekspositsioonil oleva sõrmuse (VM VM 9101:4 E 720, foto 17) valmistamisel on kasutatud kahte muustrit – ühte lapikut muustrit põhiosa jaoks ja lihtsat palmikut kaunistuseks. Selle sõrmuse põhimuster ongi omane ainult sellele esemele ning seni ainus, mille punumise algoritmi ei ole mul õnnestunud tuvastada. Sõrmuse keskel on viis helesinist väikest helmest, mille ümber on paar-kolm tiiru mähitud peenikest palmikut.

Tallinna Linnamuuseumis asuv teine sõrmus (TLM_12578 H 1276, foto 18) on kahtlemata palju uhkem oma metallist lisandi tõttu, millele on graveeritud kandja initsiaalid. Sõrmus on tervikuna punutud ühe lapiku muustriga.

Foto 17. Sõrmus VM VM 9101:4 E 720. Viljandi Muuseumi foto.

Foto 18. Juustest sõrmus TLM_12578 H 1276. Raul Ollo foto.

Kõrvarõngad

Seni teadaolevalt on ainsad säilinud kõrvarõngad (ERM D 38:102) kergelt paunja kujuga ja valmistatud õõnsa võrgumustriga. Peale metallist lehterja aasaga toru, mille sisse kinnitub ühelt poolt punutis ja teisel, aasa pool peaks kinnituma kõrva külge riputatav osa, ent mis mõlemal kõrvarõngal puudub, ei ole neil ehtel rohkem ühtegi lisakaunistust. MuISI kirjeldusest võib küll lugeda, et alumise otsa küljes on õiekujulised plaadikesed, aga kahjuks muuseumis esemete vaatlemisel neid näha ei olnud. Internetist on võimalik leida sarnaseid kõrvarõngaid, mis lasevad

Foto 19. Kõrvarõngad ERM D 38:102. Eesti Rahva Muuseumi foto.

Foto 20. Autori valmistatud hallidest juustest kõrvarõngad. Evelin Siimani foto.

Foto 21. Rinnanõel juustest RM_3745 E 536:14. Virumaa Muuseumide foto.

Foto 22. Pross ERM A 565:300. Eesti Rahva Muuseumi foto.

Foto 23. Rinnaehe ERM A 596:61. Eesti Rahva Muuseumi foto.

aimata, kuidas need tervetena välja võiksid näha. Tähelepanuväärne on kõrvarõngaste puhul see, et juuksekimbud, millega põimimine on teostatud, on ülipeened, koosnedes vaid neljast-viiest juuksekarvast (foto 19).

Diplomitöö praktilise osana katsetasin ka ise ERMi kõrvarõngaste eeskujul nende ehte valmistamist, mis oma tehnilise teostuse tõttu (punumine ja keetmine toimus vormi abil) kujunes arvestatavaks väljakutseks (foto 20).

Prossid

Rinnas kantavatele ehetele on muuseumides nimetuseks antud *pross*, *rinnanõel* ja *rinnaehe*. Oma olemuselt ja konstruktsioonilt on need siiski kõik samasugused esemed, kinnituses kandja riieale nõela abil.

Peale eri nimetuste on ehetel ka veidi erinev välimus, vastavalt sellel väikese ehte valmistamise võimalustele. Omavahel väga sarnased on prossid Eesti Ajaloomuuseumist (AM_24435:2 K 8028:2) ja Virumaa Muuseumist (RM_3745 E 536:14), mida ma veel uurida ei ole jõudnud, kuid mille puhul on MuISi fotode järgi võimalik öelda, et nende valmistamisel on kasutatud ühte tahulist mustrit, mis on keeratud meelepärasesse vormi (foto 21).

Kaks ERMi prossi (ERM A 565:300 ja ERM A 565:301) on samuti omavahel tehnilise teostuse poolest sarnased. Juustest on valmistatud üks pikem punutis, mis on eheteks õmmeldud (foto 22). Rinnaehel

ERM A 596:61 on kasutatud õõnsaid mustreid, mis on õmmeldud keskelt kokku, moodustades sümmeetriliselt asetsevad paunad (foto 23).

Detailidena on selle grupi ehetele lisatud väikseid helmeid ja juuksepärlie.

Tanud

Juustest valmistatud tanu/peaehet/soengukaunistust kasutatakse kõiki samal otstarbel ja seetõttu olen võtnud need kokku ühe esemegrupina. Erinevalt traditsioonilisest rahvarõivakomplekti juurde kuuluvast tanust ei olnud nn linna- või saksatanu eoubi ülesandeks katta kandja pead, vaid kaunistada juukseid – seda tüüpi on ka juustest valmistatud tanud. Muuseumides leiduvast 11 esemest olen uurinud 9, neist 2 Tallinna Linnamuuseumi ja 7 ERMi kogudest.

Võrreldes teiste juustest punutud esemetega on tanude valmistamisel kasutatud hoopis teistsugust, traadi abil põimimise tehnikat. Vaid kahel tanul võib näha punumisketta abil valmistatud kette (ERM A 960:88 ja ERM A 596:38),

Foto 24. Tanu ERM A 596:38. Eesti Rahva Muuseumi foto.

Foto 25. Tanu ERM A 596:39. Eesti Rahva Muuseumi foto.

Foto 26. Tanu TLM_12918 H 1313.
Raul Ollo foto.

terve eseme (foto 25). Õied ja lehed, mille vormimiseks on kasutatud sama traati, varieerides juukseasakeste suurust, asetsevad tanu keskosas. Üldjuhul on lehekeste keskosa katmas helmestest rida. Tanul TLM_12918 H 1313 on juustest vormitud õitele lisatud kaunistuseks tekstiilist õisi (foto 26).

Samuti nagu traditsioonilisematest materjalidest oubidel on ka juustest saksatanudel kaunistused kinnitatud niidiga linasele põhjale, v.a ERM A 960:88, mille puhul on toetuseks juustega mähitud traat ning tundub, et kangast ei ole seal ka algselt olnud.

Juustest valmistatud tanu kandmist veel 1930. aastate lõpus mainitakse näiteks Järvamaalt kogutud eseme legendis (PM_799 Aj 33:2).

Traditsiooni jätkumine?

Artiklis antud põgus ülevaade juustest punumise tehnoloogiast peamiselt punumisketta abil ning juustest esemetest Eesti muuseumides ei pruugi küll kõigis tekitada sellist vaimustust, nagu tekitas minus esimene kokkupuude juusehetega, aga siiski austust selle unustusse vajunud käsitöölisi vastu. Palju aega ja kannatlikkust nõudvana paneb juusehete valmistamine tegija kahtlemata proovile, ent ainulaadne tulemus korvab selle igati.

Päris kadunud juuksekunst siiski pole. Veebist leitava info põhjal leidub nii tegijaid kui ka koolituste pakkujaid näiteks Saksamaal, Šveitsis, Taanis ja USAs. Rootsisis Vämhusi juuksepunujate kogukonnas väljastpoolt tulijaile siiski õpetusi ei jagata, nagu võiks eeldada, oskused ja teadmised antakse edasi vaid oma piirkonna siseselt. Seetõttu oli ka minu välitööde fookuses jälgimine, mis on punumisega kokkupuutunudle piisavalt informatiivne, ja vestlused, mis avasid traditsiooni ajaloolise tausta.

Juuksed materjalina tekitavad minu kogemuste põhjal inimestes vastakaid tundeid. Ühelt poolt oleks meisse nagu jäänud teatav ebausk juuste kui millegi sümboolse kasutamise suhtes, teisalt tekitab inimese küljes kasvanud materjali käitlemine võõristust. Mitmed välisautorid on arutlenud, kas juuksed on

millest moodustub pitsiline taust teistele elementidele, ja ühel tanul laiemaid lapikus mustris ribasid ning võrgulist tausta (ERM A 596:38, foto 24).

Ülejäänud 6 tanu on üksteisega sarnasemad, koosnedes õitest, lehtedest ja varrekestest, mis on kujunditeks sätitud juustega läbipõimitud traadist. Tanu keskosa ümber on enamasti juukseasakeste traadist suured kaared, mis on paigutatud ümber

organismi elutegevuse jääprodukt ning neisse tuleks vastavalt ka suhtuda või näitab pika aja jooksul hoolikalt kogutud juustest ehte valmistamine ning selle kinkimine erilist isiklikkust ja seotust ning on suurim tunnete väljendus võimalikest.

Arvestades sellega, et tänapäeval on tehnikast huvitatul võimalik materjali valikul teha endale sobivaid otsuseid, kasutades näiteks kaubanduses pakutavaid kunstjuukseid, ei peaks tehnika praktiseerimine jääma puhtalt materjali taha. Kui läheneda vanade käsitöötraditsioonide jätkamisele Adhi Nugraha TCUSM-mudeliga (2010: 22), mis pakub võimaluse traditsiooni viiest iseloomulikust mõõtmest (tehnika, kontseptsioon, eseme kasutatavus ja kuju, materjal) kasutada endale sobivat ja mõistlikku valikut ehk siis võtta üle need elemendid, mis on asjakohased, ja loobuda nendest, mis ei ole enam põhjendatud, annab juustest punumise tehnoloogiat kohandada mitmesugustele materjalidele ning saavutada samade võtetega hoopis teistsugune ja uudne tulemus. Siin on kohane märkida, et punumiskettaga esemete valmistamine on sarnane näiteks Jaapani *kumi himo* tehnikaga (on mustreid, mis kattuvad täielikult), kus kasutusel on erivärvilised paelad ning lõpptulemus tekibki just värvide kombineerimisest. Traditsiooni säilimise eelduseks ongi selle pidev arenemine (Nugraha 2010: 28) ja põhjendatud muutuste tegemine, mille kaudu see muutub tänapäeval vastuvõetavamaks.

Oma olemuselt on kõik esemed polüseemilised (Jõeste jt 2018: 23), omades mitmeid tähendusi, mille väärtus sõltub vaatepunktist. See võiks suunata juusesemeid vaatama endale sobiliku nurga alt ja ehk mitte keskenduma ainult materjalile.

Kokkuvõte

Tänapäeval on juusehete valmistamine muutunud marginaalseks nii Euroopas kui USAs, kus selle käsitöö tipp jäi 19. sajandi keskpaika. Kõige sagedamini on ehted eksponeeritud pigem muuseumides kui leidnud endale koha kellegi välimuse ehtijana. Erandiks on jäänud Vâmhusi asula Rootsisis, kus juustest pross kuulub kohaliku rahvarõivakomplekti juurde ning juukse-kunsti traditsioon ei ole katkenud ja sellega tegeletakse tänapäevalgi.

18.–19. sajandil Eestisse ja Põhja-Liivimaale jõudnud juuksekunst leidis siin küllalt laialdast kasutamist, millest annavad tunnistust museaalide legendides esemete valmistamise või kasutamise asukohaks märgitud 39 kohanime, mis katavad ära suurema osa praegusest Eestist. Erandiks on jäänud saared, mille puhul teated piirnevad ühe märkega Hiiumaalt.

Valitsevale moetrendile kohaselt hinnati juusehteid kõrgelt ning peeti võrdväärseiks isegi väärismetalliga, mis võib olla küllalt suure hulga – 132 eset – muuseumisse jõudmise üks põhjustest. Peamiselt 19. sajandi teise

poolde dateeritud museaalide hulgas on uuriketid, kaelakeed, käevõrud, tanud, prossid, sõrmused ja kõrvarõngad. Lisaks esinevad üksikeksemplaridena kandmiseks mitte mõeldud pärg, kaunistus ning kunstkäsitööna valminud sugupuu. Kogemused näitavad aga, et väga esinduslikke ja huvitavaid leide võib olla ka erakogudes, mille kohta info puudub.

Kõige rohkearvulisemalt esindatud esemeliik – uuriketid (68 eset) – on leidnud kandmist nii meeste kui naiste poolt, olles museaalide legendide kohaselt ka kinkimise objektiks. Ehteid kanti linnamoeliste rõivaste juures ning oma leviku esimesel poolel olid need kättesaadavad pigem mõisaga seotud talurahvale.

Juuksepunumise traditsiooni katkemine Eestis on seadnud uurijale väljakutse nii tehnoloogilise poole pealt, sest info punumise kohta koguneb kildhaaval, kui ka selle käsitööga kaasneva terminoloogia osas – kuna oskussõnu pole säilinud, vajab kõik seonduv kuidagi nimetamist. Eri valmistusviisidega mustrite koondamiseks ühise nimetaja alla lähtusin visuaalist ja punumise algoritmidest, jaotades museaalide juures kasutatud valmistusviisid kuueks tüübiks, millest viie puhul kasutatakse punumisel punumisketast ja ühe puhul traati. Enamik juusesemeid on valmistatud punumisketta abil, mis võimaldab mustrite rohkearvulist varieerimist üsna lihtsalt viisil (nt aasalise tehnika puhul olen praeguseks tuvastanud 39 eri mustrit).

Kasutades ühe meetodina oma uurimistöö juures rekonstrueerimist, olen pununud museaalide põhjal kümneid tööproove ja viis tervikeset, tehes läbi kõik juusehete valmistamise aeganõudvad etapid. Toetudes oma kogemusele, leian juusehted olevat erilised ja kordumatud, panuse nende valmistamisse austust vääriva, selle käsitööliigi aga väga huvitava ja omanäolise ning kindlasti väärt uuesti rakendust leidma tänapäevale sobivas vormis.

Allikad

Bell, C. Jeanenne 1998. *Collector's Encyclopedia of Hairwork Jewellery: Identification & Values*. Collector Books.

Campbell, Mark 1867. *Self-Instructor in the Art of Hair Work, Dressing Hair, Making Curls, Switches, Braids and Hair Jewellery of Every Description*. Compiled from Original Designs and the Latest Parisian Patterns. New York, Chicago.

Einhorn, Eric S; Logue, John 1989. *Modern welfare states: politics and policies in Social Democratic Scandinavia*. New York: Praeger.

Frykman, Jonas, Löfgren, Orvar 2015. *Kultuurne inimene*. Tallinn: TLÜ Kirjastus.

Harmeyer, Rachel 2018. Objects of Immortality: Hairwork and Mourning in Victorian Visual Culture. – *Proceedings of the Art of Death and Dying Symposium*. <https://uh-ir.tdl.org/handle/10657/3003>.

Holm, Christiane 2004. Sentimental Cuts: Eighteenth-Century Mourning Jewellery with Hair. – *Eighteenth-Century Studies* 38 (1), 139–143.

Jõeste, Kristi, Rennu, Madis, Matsin, Ave, Tüür, Kadri 2020. Pärandtehnoloogiline käsitööuurimus: lähenemised ja väljavaated. – *Vaata ringi. Studia Vernacula* 12, 16–45.

- Jõe**ste, Kristi, **Tüür**, Kadri 2021. Käsitöö uurimise meetoditest: saateks. – *Luubi all. Studia Vernacula* 13, 37–43.
- Kiik**, Lüüli 2011. *17 kirrivat paela*. Viljandi: Eesti Looamegentuur.
- Kokko**, Sirpa; **Almevik**, Gunnar; **Bentz-Högseth**, Harald C.; **Seitamaa-Hakkarainen**, Pirita 2021. Käsitöö uurimise meetoditest Soomes, Rootsis ja Norras. – *Luubi all. Studia Vernacula* 13, 14–36.
- Linnus**, Jüri 1975. *Maakäsitöölised Eestis 18. sajandil ja 19. sajandi algul*. Tallinn: Valgus.
- Lutz**, Deborah 2011. The Dead Still among Us: Victorian Secular Relics, Hair Jewellery, and Death Culture. – *Victorian Literature and Culture* 39 (1), 127–142.
- Nugraha**, Adhi 2010. Transforming tradition for sustainability through ‘TCUSM’ tool. – *SYNNYT/ORIGINS* 3, 20–36.
- Parkkinen**, Annukka 2009. *Hiuskorut. Historia ja konservointi tekstiilikonservaattorin näkökulmasta*. Bakalaureusetöö. Helsinki: Metropolia Ammattikorkeakoulu. <https://urn.fi/URN:NBN:fi:amk-200906093837>.
- Parmar**, Bharti 2009. *A Grammar of Sentiment: Thinking about Sentimental Jewellery: Towards Making New Art about Love and Loss*. Wolverhampton: University of Wolverhampton. <http://hdl.handle.net/2436/94259>.
- Pullat**, Raimo 1972. *Eesti linnad ja linlased. XVIII sajandi lõpust 1917. aastani*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Raudsepp**, Hugo 1935. Ajastiku ohvrid. – *Looming* 7, 720–746.
- Renken**, Sophie 2021. The Performativity of Hair in Victorian Mourning Jewellery. – *The Coalition of Master's Scholars on Material Culture*. <https://cmsmc.org/publications/performativity-of-mourning-jewellery>.
- Sheumaker**, Helen 1997. „This Lock You See”: Nineteenth-Century Hair Work as Commodified Self. – *Fashion Theory* 1 (4), 421–445.
- Sheumaker**, Helen 2007. *Love Entwined. The Curious History of Hairwork in America*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Siiman**, Evelin 2019. *Juustest punutud ehete liigid ja levik Eestis Eesti Rahva Muuseumi ja Viljandi Muuseumi esemete näitel*. Seminaritöö. Viljandi: Tartu Ülikooli Viljandi Kultuuriakadeemia.
- Siiman**, Evelin 2020. *Juustest valmistatud ehete tehnoloogia ja punumismõtete taasloomine Eesti Rahva Muuseumi ja Viljandi Muuseumi esemete näitel*. Lõputöö. Viljandi: Tartu Ülikooli Viljandi Kultuuriakadeemia.
- Siiman**, Evelin 2023. *Juusehete tehnoloogia Eestis. Tervikesemete valmistamine punumisketta abil*. Magistritöö. Viljandi: Tartu Ülikooli Viljandi Kultuuriakadeemia.
- Svensson**, Joanna 2014. *Hårkullorna. The Hairworker's Society*. Mora: Wasatryk. <https://web.archive.org/web/20141029211701/http://mora.se/Documents/PDF-filer/Kultur%C3%B6rvaltningen/harkullorna.pdf>.
- Tabony**, Joanna 2011. *Death, Death, I Know Thee Now! Mourning Jewellery in England and New Orleans in the Nineteenth Century*. University of New Orleans Theses and Dissertations. <https://scholarworks.uno.edu/td/134>.
- Tüür**, Kadri, **Jõe**ste, Kristi **Kä**stik, Helen, **Matsin**, Ave, **Rennu**, Madis 2018. Sissejuhatus: Esemete elulood. – *Esemete elulood. Studia Vernacula* 9, 16–34.
- Voolmaa**, Aino 1966. Võru rajooni maaelanike rõivastus. – *Etnograafiamuuseumi aastaraamat* XXI, 117–163. Tallinn: Valgus.
- Yan**, Shu-chuan 2019. The Art of Working in Hair: Hair Jewellery and Ornamental Handiwork in Victorian Britain. – *Journal of Modern Craft* 12 (2), 123–139.

Ajalehed

Sakala 22.11.1886
 Sakala 18.10.1886
 Sakala 24.08.1889
 Sakala 16.10.1889
 Sakala 10.05.1891
 Sakala 12.08.1892

Arhiiviallikad

Eesti Rahva Muuseumi fotokogu

ERM Fk 1383:8 – Naise rõivastus, juustest keti ja prossiga

ERM Fk 1383:22 – Mehe ülikond, juurdekuuluva juustest ketiga

ERM Fk 1569:23 – Uurikett, valmistatud juustest 1904. aastal

Eesti Rahva Muuseumi korrespondentide vastused

ERM KV 237: 46, lk 476

ERM KV 501: 5, lk 117

Viljandi Muuseumi fotokogu

VM VM 8898 F 576 Foto papil. Suure-Jaani segakoor Ilmatar 1894, dirigent H. Kapp, III r vas 6.

Esemelised allikad

Eesti Ajaloomuuseumi etnograafia kogu

AM_16829 E 1390 – Uurikett

Eesti Ajaloomuuseumi kultuurilooline kogu

AM_24435:2 K 8028:2 – Pross

AM_9198 K 834 – Sugupuukunstkäsitööna

Eesti Rahva Muuseumi Eesti kogu

ERM A 563:2272 – Uurikett

ERM A 565:300 – Pross

ERM A 565:301 – Pross

ERM A 565:302 – Uurikett

ERM A 565:303 – Uurikett

ERM A 565:837 – Kett

ERM A 565:918 – Uurikett

ERM A 596:38 – Tanu, juustest

ERM A 596:40 – Kaelakee

ERM A 596:61 – Rinnaehe

ERM A 602:44 – Uurikett

ERM A 619:12 – Kaelaehe

ERM A 688:99 – Uurikett

ERM A 688:100 – Uurikett

ERM A 771:106 – Uurikett

ERM A 960:88 – Tanu, saksatanu

ERM A 1006:43 – Kaelaehe

Eesti Rahva Muuseum.

Kultuuriloolised esemed

ERM D 20:207 – Pärj juustest, alusega

ERM D 30:64 – Käevõru

ERM D 32:186 – Uurikett

ERM D 38:102 – Kõrvarõngad

ERM D 101:17 – Kaunistus, juustest

Eesti Rahva Muuseum.

Tartumaa Muuseumi esemekogu

ERM TM E 358 – Käevõru

ERM TM E 469 – Kellakett, juustest punutud

Eesti Vabaõhumuuseumi esemekogu

EVM E 84:248 – Uurikett

EVM E 145:76 – Uurikett, tumepruun

EVM E 212:55 – Uurikett

Eesti Meremuuseum. Ajaloolised esemed

MM_1904 Aj e 999 – Uurikett, juustest punutud

Mahtra Talurahvamuseumi ajalookogu

MT 1000 Aj 121 – kaelaskantav kell juustest punutud ketiga

Järvamaa Muuseumi ajalookogu

PM_799 Aj 33:2 – Tanu

Pärnu Muuseumi ajalookogu

PäMu_3651 Aj 1253/T – Uurikett, juustest

PäMu_7841 Aj 650 – Uurikett, juustest

PäMu_7842 Aj 651 – Käevõru, juustest

SA Virumaa Muuseumid. Etnograafia kogu

RM_1990 E 338:1 – Peaehe, juustest põimitud

RM_2308 E 449 – Uurikett, juustest

RM_2861 E 314:1 – Uurikett, juustest põimitud

RM_3194 E 450 – Uurikett, juustest

RM_3574 E 522:10 – Uurikett, juustest

RM_3745 E 536:14 – Rinnanõel, juustest

RM_6970 E 790:1 – Uurikett, juustest punutud

Tallinna Linnamuuseumi tekstiilikogu

TLM_10550 H 750 – Juustest uurikett

TLM_12578 H 1276 – Juustest sõrmus

TLM_12802:1 H 1303 – Käevõru

TLM_12918 H 1313 – Juustest tanu

TLM_16960 H 1884 – Uurikett

TLM_31616 H 3786 – Juustest uurikett

Võrumaa Muuseumi ajalooline kogu

VK_2386 Aj 840 – Kee juustest

Viljandi Muuseumi etnograafiakogu

VM VM 9101:3 E 718 – Käevõru, juustest

VM VM 9101:4 E 720 – Sõrmus, juustest

VM VM 9932:3 E 722 – Uurikett, juustest

punutud

VM VM 11307:1 E 2464 – uurikett, juustest

punutud

Välitöömärkmed

Dahl, Gerd (s 1948). Välispraktika raames läbiviidud vestlus. Vähkus, 4.11.2022.

Martise, Elisabet Fagerholm (s 1950). Välispraktika raames läbiviidud vestlus. Vähkus, 4.11.2022.

Riet, Henn. Telefonivestlus. 30.05.2023.

Sjöberg, Anita (s 1960). Välispraktika raames läbiviidud vestlus. Vähkus, 4.11.2022.

Svensson, Joanna (s 1935). Välispraktika raames läbiviidud vestlused. Vähkus, 3.–5.11.2022.

Evelin Siiman (s 1979) on lõpetanud 2020. aastal TÜ Viljandi kultuuriakadeemia pärandtehnoloogia õppekava rahvusliku tekstiili eriala ja 2023. aastal kultuuripärandi loovrakenduste magistriõppe. Tema uurimissuunaks on olnud juustest valmistatud ehted, mille tulemusena on valminud kolm uurimistööd (seminari-, diplomi- ja magistristö) Eesti juusesemete ja nende valmistamise kohta.

Evelin Siiman. *Kristina Kurmi foto.*

Hair jewellery in Estonia: museum objects and applied techniques

Abstract

The making and wearing of hair jewellery in the manner described in the article is a phenomenon that spread in Europe and North America between the second half of the 18th century and the early 20th century, with a peak in the second half of the 19th century. In the context of Romanticism and the Victorian tendency to open up the human emotional world, hair found its place as a valued material in the jewellery of the middle-class mourner, as in one who had recently lost a loved one. Over time, hair jewellery began to transform into not just an expression of loss, but also simply a sign of longing and care. Not only did they adorn the wearer and preserve memory, but they also played an important role in demonstrating social relationships. The growing popularity of the tradition and its spread beyond the middle-class, brought changes both in the way jewellery was made and practised at home, as well as in its deeper meaning – it came to signify not only mourning, but also love and friendship.

This article introduces the hair objects preserved in the collections of Estonian museums, their wearers and makers, and briefly covers the technology behind their manufacture.

Since hair jewellery, or hair work, is a little-known craft in Estonia that can be studied mainly through artefactual sources and MuIS (Museum Information System, www.muis.ee) legends, the knowledge presented in the article is based more on my practice-based research than on the literature, focusing on the main question: what were hair jewellery and how were they made?

The main method I used was reconstruction, the first step of which presupposed a technique-based closer examination of the objects in the museums. On a temporal scale, this was followed by fieldwork in the Swedish settlement of Våmhus, where the tradition of hair braiding has survived unbroken to the present day. The collected information became the basis for experimentation to identify pattern algorithms and technical methods for the production of complete pieces.

According to the data I have collected, there are 132 hair objects in Estonian museums, in the following types: pocket watch chains, necklaces, bracelets, bonnets, brooches, earrings, a ring, a wreath, and a hair decoration. Of all the plaited objects, the pocket watch chains are by far the most

common items, with a total of 68 in museums, showing that this type of object was the most widely used in Estonia.

Both men and women wore pocket watch chains and, as in the rest of Europe, it was common in Estonia to give hair braids to the opposite sex as a token of affection, which is confirmed by the notes recorded during the collection of the objects.

In MuIS, the accompanying legends of the hair objects mention 39 different place names as their place of origin, which shows that the jewellery was spread almost everywhere in Estonia. The exception are the Estonian islands, where during the process of information gathering I received only one positive response, which suggests that the wearing of these jewellery items did not reach similar popularity as on the mainland.

According to English-language sources, hair jewellery making has been historically divided into four different techniques: table work – braids made by lifting bundles of hair on a braiding stand, plate work – making shapes from hair by moulding them into the appropriate position and gluing them to the jewellery, hair painting – painting pictures from ground hair mixed with glue, e.g. on ivory or porcelain jewellery, and fourth, hair-wrapped wire, i.e. moulding elements from hair braided with wire and making ornaments from them. Due to the lack of Estonian-language terminology, there was a practical need for vocabulary to describe everything involved. I started by creating a typology of the different patterns as a result of the observation of museum objects, on the basis of which I divided the patterns into six techniques, denominating them based on visual information. Patterns used in the braiding of the museum objects are mainly defined as table work, and they are the result of the interchanging of hair bundles on a braiding chain (the author's term to distinguish between braiding stands of different shapes and functions from a circular rotating tool).

Hair braiding technology offers abundant possibilities of pattern and form for making a variety of objects, resulting in a unique and subtle visual effect and adding a very personal layer to an object with its uniqueness of material choice. At the same time, it is possible to accommodate the techniques used to a wide range of materials, achieving a completely different and innovative result with the same methods.

Keywords: handicraft, braiding, hair work, hair jewellery, table-work